

УДК 342.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.1.21>

СПОСОБИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ВИБОРЧИХ СТАНДАРТІВ В НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

Чижмарь В.Ю.,

*аспірант кафедри конституційного права
ННІ права Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

Чижмарь В.Ю. Способи імплементації міжнародних виборчих стандартів в національне законодавство України.

Стаття присвячена дослідженню проблем імплементації та способів імплементації міжнародних виборчих стандартів у національне виборче законодавство України. В роботі здійснено критичний огляд наукових підходів вітчизняних та зарубіжних науковців щодо розуміння правової природи імплементації міжнародних актів. Зроблено авторський висновок, що імплементація міжнародних актів являє собою державотворчий/правотворчий процес окремих країн, який охоплює собою визнання державою міжнародних правових норм і їх впровадження у національне законодавство та у практичну діяльність з метою всебічної, своєчасної і повної реалізації прийнятих державою відповідно до міжнародного права зобов'язань.

Проаналізовано існуючі у правовій науці позиції вчених правників щодо способів імплементації міжнародних правових стандартів і на цій основі виокремлено та охарактеризовано способи імплементації міжнародних виборчих стандартів у національне законодавство України. Основними такими способами розглядаються, по-перше, рецепція, коли відбувається текстуальне повторення змісту прийнятого міжнародною спільнотою акту/норми в національному законодавстві відповідної держави без їх змін. Тобто це фактичне повторення змісту норм міжнародного права відповідними актами національного права. По-друге, трансформація, яка являє собою спосіб імплементації, що пов'язаний із переробкою тексту міжнародно-правового акту відповідно до засад національної правової системи і прийняття на цій основі норм внутрішнього права. Це дає можливість імплементувати норми міжнародного права з їх максимальною відповідністю вітчизняним засадам нормотворчої техніки. Його окремою формою виступає відсилання, коли створюється норма, яка відсилає до міжнародних актів, традицій міжнародного права. Завдяки цій формі державою санкціонується пряме застосування норм міжнародного права у внутрішньодержавні правові відносини. Визначено, що зазначені способи імплементації міжнародних виборчих стандартів в національне виборче законодавство особливо яскраво проявилися при прийнятті Виборчого кодексу України.

Ключові слова: вибори, міжнародні виборчі стандарти, виборче законодавство, імплементація, способи імплементації, рецепція, трансформація, відсилання.

Chyzhmar V.Y. Ways of implementation of international electoral standards in the national legislation of Ukraine.

The article is devoted to the study of the problems of implementation and ways of implementation of international electoral standards in the national electoral legislation of Ukraine. The work provides a critical review of scientific approaches of domestic and foreign scholars to understanding the legal nature of the implementation of international acts. The author concludes that the implementation of international acts is a state-building/law-making process of individual countries, which includes the recognition by the state of international legal norms and their implementation in national legislation and in practice with a view to comprehensive, timely and full implementation of the obligations assumed by the state under international law.

The article analyzes the existing positions of legal scholars on the ways of implementing international legal standards in legal science and, on this basis, identifies and characterizes the ways of implementing international electoral standards in the national legislation of Ukraine. The main such ways are, firstly, reception, when there is a textual repetition of the content of the act/norm adopted by the international community in

the national legislation of the respective state without their changes. That is, it is the actual repetition of the content of international law by the relevant acts of national law. Secondly, transformation, which is a method of implementation associated with the revision of the text of an international legal act in accordance with the principles of the national legal system and the adoption of domestic law on this basis. This makes it possible to implement the norms of international law with their maximum compliance with the domestic principles of rule-making technique. Its separate form is a reference, when a norm is created that refers to international acts, traditions of international law. Thanks to this form, the State authorizes the direct application of international law in domestic legal relations. It is determined that these ways of implementing international electoral standards in the national electoral legislation were especially evident in the adoption of the Electoral Code of Ukraine.

Key words: elections, international electoral standards, electoral legislation, implementation, methods of implementation, reception, transformation, reference.

Постановка проблеми. Проголошення в Основному Законі України курсу незворотності європейської та євроатлантичної інтеграції нашої країни ставить на порядок денний імплементацію та гармонізацією європейських правових стандартів в національне законодавство. Особливо в умовах міжнародної політичної глобалізації актуалізуються питання дотримання прав людини, демократичного формування і функціонування національних органів державної влади та місцевого самоврядування, суверенітету Української держави тощо. І одним із важливих правових феноменів, який демонструє перманентний характер цих процесів та виступає об'єктом конституційно-правового аналізу, регулювання, супроводження є вибори, порядок формування представницьких органів публічної влади, і, відповідно, міжнародні виборчі стандарти, їх сприйняття національним законодавством та реалізація в електоральному процесі. Це актуалізує проблему способів імплементації міжнародних виборчих стандартів в національне законодавство України.

Стан дослідження. Хоча феноменологія міжнародних виборчих стандартів перебувала в полі зору вітчизняних науковців (М.О. Баймуратова, Ю.Б. Ключковського, В.О. Корнієнка, Б.Я. Кофмана, Д.П. Мартиновського, О.В. Марцеляка, М.І. Смоковича, М.І. Ставнійчук та ін.) в науці конституційного права немає єдиного підходу до характеристики способів їх імплементації у національне законодавство України, тому існує потреба в аналізі цієї проблематики.

Метою статті є виокремлення способів імплементації міжнародних правових стандартів та на цій основі характеристика основних способів імплементації міжнародних виборчих стандартів у національне законодавство України.

Виклад основного матеріалу. Вироблені міжнародною спільнотою виборчі стандарти потребують свого визнання на національному рівні. Як пише Д.П. Мартиновський: «Насамперед треба підкреслити, що в правовому регулюванні держави безпосереднє впровадження міжнародно-правових стандартів виявляється доволі складним завданням. Це детерміновано тим, що в цьому процесі ми стикаємось із проблемою, яку викликає імплементація МПС в сучасні національні правові системи через національне конституційне право» [1, с. 120].

Імплементація міжнародних виборчих стандартів - це один із важливих напрямів державного будівництва будь-якої демократичної держави. Як зазначають Т.В. Стешенко та Л.С. Стешенко: «Одним із найважливіших напрямів державотворення в Україні залишається процес сприйняття національним законодавством міжнародних виборчих стандартів та їх реалізація в електоральному процесі. Саме тут об'єктивно зростає роль конституційно-правового супроводження зазначених процесів, актуалізуються питання обов'язковості для України міжнародних виборчих стандартів, що прийняті нестатутними органами міжнародних міжурядових організацій і неурядових організацій та питання дотримання Україною міжнародних виборчих стандартів» [2, с. 36-37].

Проте в науковій літературі зустрічаються різні точки зору щодо розуміння імплементації. Так, В. Скомороха під імплементацією розуміє «установлений державою порядок застосування норм міжнародного права на її території» [3, с. 78]; П.М. Рабінович вважає, що імплементація міжнародних правових стандартів є напрямом діяльності держави у вигляді системи юридичних засобів реалізації охорони і захисту прав у тій чи іншій державі, створених міжнародними організаціями та самою державою [4, с. 20]; В.Я. Суворова говорить, що термін «імплементація» є синонімом поняття «реалізація» і являє собою втілення норм міжнародного права у практичну діяльність держав та інших суб'єктів [5, с. 116]; Н.І. Цись стверджує, що імплементація – це сукупність засобів реалізації міжнародно-правових стандартів, створених державою і вона формує відповідне розуміння механізму

національної імплементації, виокремлюючи її відповідні елементні складові, до яких вона відносить національно-правові засоби, національні інститути (органи державної влади, управління з оформленою законодавчими методами регламентацією їх діяльності щодо імплементації), специфічні методи (внутрішньодержавні та галузеві) [6, с. 14].

Відзначимо, що ці позиції трактування імплементації не відрізняються докорінними відмінностями, генеральна лінія розуміння цього правового феномену зберігається і вона полягає у тому, що імплементація являє собою державотворчий/правотворчий процес, який охоплює собою визнання державою міжнародних правових норм і їх впровадження у національне право та у практичну діяльність цієї держави.

Отже, **імплементація** міжнародних актів являє собою державотворчий/правотворчий процес окремих країн, який охоплює собою визнання державою міжнародних правових норм і їх впровадження у національне законодавство та у практичну діяльність з метою всебічної, своєчасної і повної реалізації прийнятих державою відповідно до міжнародного права зобов'язань.

Варто відзначити, що у юридичній науці дослідники онтології імплементації по-різному трактують прояви цього правового явища. Так, у В.Н. Денисова, Є.Т. Усенко та С.В. Черниченко – це трансформація, у Р.А. Мюллерсона і Г.І. Тункіна – національно-правова імплементація, у А.С. Гавердовського – рецепція тощо. Однак, як зазначає Д.С. Терлецький, насправді це йдеться про різне розуміння і пояснення суті явища, принципові розбіжності щодо форм і методів забезпечення національним правом здійснення міжнародно-правових норм на території країни [7, с. 64].

Поділяємо цю точку зору і хочемо відзначити, що аналіз усіх названих в юридичній науці підходів приводить нас до висновку, що імплементація міжнародних виборчих стандартів відбувається двома основними способами, це шляхом:

1) рецепції – під якою розуміється сприйняття внутрішньодержавним правом норми міжнародного права без зміни її змісту [8, с. 24], метод запозичення із міжнародного права тих чи інших норм [9, с. 59], односторонній, добровільний процес запозичення, сприйняття і подальшого пристосування до умов певної країни більш розвинутого права, створеного в інший момент часу або в іншій державі, з метою вдосконалення та поліпшення дії власної правової системи [10, с. 8], виконання міжнародно-правових приписів в нормах внутрідержавного права [11, с. 146].

Завдяки рецепції відбувається текстуальне повторення змісту прийнятого міжнародною спільнотою акту/норми в національному законодавстві відповідної держави без їх змін. Тобто це фактичне повторення змісту норм міжнародного права відповідними актами національного права. Цей спосіб імплементації міжнародних виборчих стандартів є досить поширеним і в основному він застосовується після надання державою згоди на обов'язковість міжнародного договору.

Зазначимо, що в літературі виділяють дві стадії рецепції: по-перше, запозичення правового матеріалу однією правовою системою в іншій, по-друге, поступове вживлення цього матеріалу в правову практику і напрацювання вже власного національного оновленого правового досвіду [10, с. 8] і як пише Гомонай В.В.: «Вважаємо, що зміст терміну «рецепція права» полягає насамперед у тому, що це складний процес, який не зводиться до механічного перенесення певних нормативних положень, а включає й подальше засвоєння і використання ідей, принципів, інститутів тощо правової системи інших часів та інших народів» [12, с. 10].

Таким чином рецепція виступає і правозастосовною формою імплементації міжнародних актів в тому числі й виборчих. При цьому відбувається як впровадження на національному рівні міжнародних правових стандартів у практику вітчизняних органів влади, так і впровадження у їх діяльності практики самих міжнародних організацій. Як стверджує Г.Б. Волошенюк: «Правозастосовна імплементація впливає із розуміння міжнародного договору як такого, що переносить зобов'язання держави щодо дотримання такого акту на зобов'язання органів держави стосовно застосування положень міжнародного договору у їх діяльності. Це здійснюється через використання міжнародних стандартів в тому числі й виборчих у діяльності різноманітних органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інших правозастосовних органів. Особливо в цьому аспекті слід звернути увагу на використання міжнародних стандартів національними судами рішень Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), а також на використання різноманітними національними правозастосовними органами рішень авторитетних організацій – Венеціанської комісії, ОБСЄ тощо» [13, с. 11-112].

2) трансформації – яка в науці розуміється як: перетворення приписів міжнародного права на норму внутрішньодержавного права через ухвалення нормативно-правового акту на державному рівні [14, с. 112]; одна із форм здійснення договорів норм у сфері внутрішньодержавного виконання [15, с.

152]; складне явище що включає в себе не тільки процес відтворення, але й переробки норм міжнародного права у відповідність до принципів національної правової системи [16, с. 89-90]; введення норми міжнародного права у внутрішньодержавну правову систему в результаті здійснення певних процесуальних дій [17, с. 33-34] (хоча Е.Т. Усенко розглядає трансформацію як об'єктивне явище, що виражається у різних способах здійснення міжнародних зобов'язань держави шляхом видання національно-правових актів, що здійснюється у різних правових формах: відсилка, ратифікація договору і його опублікування, виданні спеціальних законів [18, с. 14], що є не цілком правильно, оскільки тоді трансформація асоціюється із усіма способами імплементації, а не розглядається як окремий різновид імплементації).

Таким чином можемо сказати, що **трансформація** являє собою спосіб імплементації, який пов'язаний із переробкою тексту міжнародно-правового акту відповідно до засад національної правової системи і прийняття на цій основі норм внутрішнього права. Це дає можливість імплементувати норми міжнародного права з їх максимальною відповідністю вітчизняним засадам нормотворчої техніки. Як пише В.В. Гомонай: «При трансформації не може йтися про пряму дію міжнародно-правових норм у внутрішньому праві, тому що на етапі трансформації відбувається їх заміна нормами внутрішнього права. Називаючи трансформацію перетворенням, цей термін вживають умовно: міжнародно-правову норму не змінюють, і вона не втрачає свого статусу. Вона лише служить зразком, на основі якого вносяться зміни в національне законодавство» [19, с. 21]. Цю ж позицію підтримує відомий вітчизняний вчений-міжнародник М.В. Буруменський [20].

Трансформація як спосіб імплементації застосовується в тих випадках, коли технічно неможливо або недоцільно з тих чи інших причин при формулюванні норми національного нормативно-правового акта зберегти форму відповідної норми міжнародного договору, а також при необхідності додаткового національного регулювання відносин з метою виконання договору на внутрішньодержавному рівні (у випадку якщо міжнародна норма визначає тільки загальне право і виникає необхідність у його конкретизації на національному рівні) [21].

В літературі називаються різні види цього способу імплементації – трансформація може бути як загальною, так і індивідуальною [14, с. 112], фактична та юридична [22, с. 53], а за способом здійснення вона класифікується на автоматичну та неавтоматичну трансформацію, яка потребує прийняття спеціального рішення. Якщо законодавство держави передбачає, що всі міжнародні договори, в яких воно бере участь, є частиною його внутрішнього права, то норми будь-якого міжнародного договору, як тільки він набуває для цієї держави чинності, автоматично трансформуються. Якщо ж законодавство вимагає для прийняття договору сили закону, наприклад, прийняття спеціального парламентського акту, це буде вже неавтоматична трансформація [23, с. 132–146].

Л. П. Ануфрієва та Р.А. Мюллерсон трансформацію поділяють на пряму та опосередковану. Під прямою трансформацією вони розуміють процес надання міжнародному договору статусу національного закону, коли незважаючи на різновид надання обов'язковості міжнародному договору, норми міжнародного договору породжують тотожні положення в національному праві; під опосередкованою – коли на базі міжнародного договору видається нормативний акт, відтворюючий положення цього міжнародного договору [24, с. 343-344; 25, с. 224].

Варто відзначити, що окремою формою трансформації міжнародних актів, в тому числі й тих, що визначають виборчі стандарти, є відсилання – коли створюється норма, яка відсилає до міжнародних актів, традицій міжнародного права. Як пишуть М.О. Баймуратов та Д.П. Мартиновський: «Таким чином, норми міжнародного права можуть діяти незмінно в національному законодавстві, резонуючи з ідентичними нормами, закріпленими в міжнародній угоді» [14, с. 110]. Завдяки відсиланню державою санкціонується пряме застосування норм міжнародного права у внутрішньодержавні правові відносини.

Родоначальниками такої форми імплементації норм міжнародного права були такі відомі вчені, як фон Бар, А. Багіфоль, А. Дайсі та ін. На користь теорії і практики відсилання вказувалося, що відсилання є корисним, оскільки сприяє координації правових систем, роблячи механізм колізійного регулювання більш детальним та гнучким [26].

Р.А. Мюллерсон вважає, що відсилання як спосіб виконання норм міжнародного права на території держави є можливим щодо положень норм міжнародного права, які «...за своїм характером готові до застосування для регулювання відносин за участю суб'єктів національного права. Такі норми часто називають самовиконуваними. Лише вони можуть застосовуватися без конкретизації й адаптації до права держави для регулювання відносин за участю суб'єктів національного права. У цьому випадку

можливе застосування самих норм міжнародного права, хоча і не безпосередньо, а опосередковано – за допомогою відсылної норми національного права» [27, с. 63].

Відсилання може бути конкретним, коли вказується конкретний міжнародний акт, який підлягає застосуванню у внутрішньодержавних правовідносинах, і загальним, коли має місце загальне посилення на міжнародне право. Також в літературі виокремлюють загальну, часткову та конкретну відсилку. Загальна відсилка – це спосіб, за яким формується національна норма, що відсилає до всього міжнародного права, часткова – до частини міжнародного права (наприклад, до міжнародного договору), а конкретна відсилка відсилає до конкретної норми міжнародного договору. При цьому зазначається, що загальна чи часткова відсилка використовується для формування бланкетної норми, що відсилає до міжнародного права в цілому чи частини міжнародних договорів у випадку, коли технічно неможливо відтворити норму чи відсутня необхідність відтворення через надмірно велику кількість міжнародних договорів, що регулюють ті самі правовідносини. При використанні цих способів відсутня необхідність у прийнятті нових національних нормативно-правових актів при внесенні змін і доповнень у міжнародні договори, що були укладені раніше. Конкретна відсилка застосовується у випадку, коли при формуванні національних норм, що регулюють ті чи інші відносини, виникає необхідність відслати суб'єкта правозастосування до конкретної норми міжнародного договору без її відтворення в національному нормативному акті [28].

Висновки. Отже, імплементація міжнародних актів являє собою державотворчий/правотворчий процес окремих країн, який охоплює собою визнання державою міжнародних правових норм і їх впровадження у національне законодавство та у практичну діяльність з метою всебічної, своєчасної і повної реалізації прийнятих державою відповідно до міжнародного права зобов'язань.

Основними способами імплементації міжнародних виборчих стандартів виступають рецепція, коли відбувається текстуальне повторення змісту прийнятого міжнародною спільнотою акту/норми в національному законодавстві держави без їх змін, тобто це фактичне повторення змісту норм міжнародного права відповідними актами національного права, та трансформація, яка являє собою спосіб імплементації, який пов'язаний із переробкою тексту міжнародно-правового акту відповідно до засад національної правової системи і прийняття на цій основі норм внутрішнього права. Це дає можливість імплемувати норми міжнародного права з їх максимальною відповідністю вітчизняним засадам нормотворчої техніки. Окремою формою трансформації міжнародних актів, в тому числі й тих, що визначають виборчі стандарти, є відсилання – коли створюється норма, яка відсилає до міжнародних актів, традицій міжнародного права.

На завершення зазначимо, що Україною в основному імplementовані вироблені міжнародною спільнотою виборчі стандарти. Особливо це проявилось у прийнятому парламентом України Виборчому кодексі, в якому знайшли своє визнання не тільки положення Загальної декларації прав людини, Пакту про громадянські й політичні права, Пакту про економічні, соціальні й культурні права та інших міжнародних актів загального характеру, але й приписи чи основні положення міжнародних актів спеціалізованого характеру – Декларації про критерії вільних і справедливих виборів, Кодексу належної практики у виборчих справах, Декларації про участь жінок у виборах та Рекомендації Rec (2003) 3 Комітету Міністрів Ради Європи «Про збалансоване представництво жінок і чоловіків у процесі прийняття політичних і суспільних рішень» і Рекомендація R (85) 2 Комітету Міністрів Ради Європи «Про правовий захист від дискримінації за ознакою статі», Рекомендації CM/REC (2007)15 Комітету Міністрів країнам-членам Ради Європи щодо висвітлення виборів засобами масової інформації, Рекомендація Rec (2001) 19 Комітету Міністрів Ради Європи «Про участь громадян у місцевому публічному житті», Рекомендації Rec (2003) 4 Комітету Міністрів Ради Європи «Про загальні правила боротьби з корупцією при фінансуванні політичних партій та виборчих кампаній», Декларації загальних принципів непартійного спостереження за виборами громадськими організаціями та Кодекс поведінки непартійних громадських спостерігачів та інших міжнародних актів у сфері регулювання стандартів формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування.

В той же час потребують, на наш погляд, свого визнання на національному рівні шляхом внесення змін до Виборчого кодексу України окремі положення Переглянутої інтерпретативної декларації до Кодексу належної практики у виборчих справах. Варто щоб у Виборчому кодексі України знайшли відображення положення Декларації загальних принципів непартійного спостереження за виборами громадськими організаціями і Кодексу поведінки непартійних громадських спостерігачів та деяких інших міжнародних актів.

Однак фахівцями справедливо відзначається, що імплементація міжнародних правових цінностей, в тому числі й виборчих стандартів, у внутрішній правотворчій процес повинна мати комплексний характер, який передбачає їх взаємодію з політичними, економічними й духовними аксіомами, що забезпечуватиме системність у розбудові української держави [29, с. 159]. Більшість науковців дійшли згоди, що найважливішими загальноєвропейськими цінностями є такі:

«– різноманітність: у культурному, етнічному, регіональному, національному, лінгвістичному і релігійному вимірах;

- свободи та права людини;
- добробут, ринкова економіка та приватна власність;
- мир та безпека;
- представницька парламентська демократія і верховенство права;
- відповідальність і соціальна справедливість;
- солідарність, толерантність і плюралізм;
- збережені культурні традиції, громадянське суспільство і патріотизм» [30, с. 30].

Тому вітчизняному законодавцю варто дуже уважно віднестися до процесу імплементації окремих положень міжнародних актів, які не зовсім відповідають національним традиціям державотворення, є не на часі (внаслідок війни з РФ) або потребують значних фінансових затрат на їх реалізацію. В цьому плані можна назвати Рекомендації Rec (2003) 3 Комітету Міністрів Ради Європи «Про збалансоване представництво жінок і чоловіків у процесі прийняття політичних і суспільних рішень» від 12 березня 2003 р., в яких важко сьогодні імплементувати приписи Додатку до Рекомендації Rec (2003) 3 урядам держав – членів щодо пунктів: 12. зробити державну службу зразком для наслідування як стосовно збалансованої участі жінок і чоловіків у прийнятті рішень, так і стосовно рівних можливостей для кар'єрного зростання; 14. враховувати співвідношення жінок і чоловіків при призначенні представників у міжнародні посередницькі та переговорні комітети, особливо у випадку мирних переговорів чи врегулювання конфліктів; 15. розглянути можливість прийняття відповідних законодавчих та/або вжиття адміністративних заходів з метою заохочення і підтримки роботодавців, які звільняють своїх працівників, котрі беруть участь у процесі прийняття політичних чи суспільних рішень, від роботи на увесь час участі без накладання штрафних санкцій; 39. підтримувати збалансоване представництво жінок і чоловіків на розпорядчих посадах у засобах масової інформації, включно з органами управління, програмування, освіти, професійної підготовки, проведення досліджень та регулятивні органи.

Безумовно, що ці положення Додатку до Рекомендації Rec (2003) 3 Комітету Міністрів Ради Європи «Про збалансоване представництво жінок і чоловіків у процесі прийняття політичних і суспільних рішень» є актуальними і такими, що потребують свого впровадження у національну практику державотворення, однак дещо пізніше, коли завершиться війна і будуть сприятливіші в економічному плані для цього умови.

Список використаних джерел:

1. Мартиновський Д.П. Міжнародні правові стандарти в конституційному праві України: Дис.... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. К., 2020. 238 с.
2. Стешенко Т.В., Стешенко Л.С. Міжнародні виборчі стандарти, їх реалізація у виборчому законодавстві України. Державне будівництво і місцеве самоврядування. Х., 2015. Вип. 29. С. 3242.
3. Скомороха В. Практика Конституційного суду України як засіб імплементації європейських стандартів прав і свобод людини в Україні. Вісник Конституційного Суду України. 2000. № 5. С. 61–88.
4. Рабінович П.М. Проблеми юридичного забезпечення прав людини (загальнотеоретичний аспект). Український часопис прав людини. 1995. № 2. С. 16–23.
5. Суворова В.Я. Обеспечение реализации договорных норм международного права (юридическая природа). Советское государство и право. 1991. № 9. С. 115–119.
6. Цись Н.І. Імплементація норм міжнародного права у національне кримінальне законодавство України (загальна частина): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. К., 1994. 23 с.
7. Терлецький Д.С. Конституційно-правове регулювання дії міжнародних договорів в Україні: Монографія. Одеса: Фенікс, 2009. 232 с.
8. Левин Д.Б. Актуальные проблемы теории международного права. М.: Наука, 1974. 264 с.

9. Миронов Н.В. Советское законодательство и международный договор. М.: Междунар. отношения, 1968. 195 с.
10. Мельник З.П. Рецепція права як засіб вдосконалення правової системи (теоретико-правовий аспект): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2009. 20 с.
11. Лукашук И.И., Мартыненко П.Ф. Юридические гарантии осуществления норм конституционного и международного права в условиях их взаимодействия. Юридические гарантии правильного применения советских правовых норм и укрепление социалистической законности. тезисы докладов и сообщений Всесоюзной научной конференции. Киев, 1971. 155 с.
12. Гомонай В.В. Рецепція права в умовах євроінтеграційних процесів. Науковий вісник Ужгородського університету. 2012. Серія ПРАВО. Випуск 18. С. 9-12.
13. Волошенко Г.Б. Джерела виборчого права України: проблеми теорії та практики: Дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософії: спеціальність 081 – «Право». Ужгород, 2020. 214 с.
14. Баймуратов М.О., Мартиновський Д.П. Міжнародні правові стандарти в конституційному праві України: питання історії, теорії і практики становлення, сприйняття та застосування. Київ-Одеса: Фенікс, 2021. 284 с.
15. Миронов Н.В. Соотношение международных договоров и внутригосударственного закона. СЕМП 1983. - М.: Наука, 1985.
16. Гавердовский А. С. Имплементация норм международного права. К.: Вища школа, 1980. 320 с.
17. Черкес М. Ю. Міжнародне право: Підручник. К.: Т-во «Знання», КОО, 2002. 286 с.
18. Усенко Е Т Соотношение и взаимодействие международного и национального права. Московский журнал международного права. 1995. № 2. С. 13-28.
19. Гомонай В.В. Трансформація як форма узгодження міжнародного та внутрішньодержавного права. Науковий вісник Ужгородського університету, 2011. Серія ПРАВО. Випуск 16. С. 20–22.
20. Буроменський М.В. Міжнародне право: URL: <http://www.textbooks.net.ua/content/view/258/9/>
21. Особливості застосування норм міжнародного та європейського права. URL: <https://arm.naiiau.kiev.ua/books/enforcement/info/lec8.html>.
22. Черниченко С.В. Личность и международное право. М.: Международные отношения, 1974. 296 с.
23. Черниченко С.В. Международное право: современные теоретические проблемы. М.: Международные отношения, 1993. 296 с.
24. Ануфриева Л.П. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории. М.: Спарк, 2002. 415 с.
25. Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. М.: Междунар. отнош., 1982. 136 с.
26. Відсилання в міжнародному приватному праві: URL: https://pidru4niki.com/1830112748019/pravo/vidsilannya_mizhnarodnomu_privatnomu_pravi.
27. McDonald R. St. J. International law and the domestic law in Canada: Ius et Societas. The Hague; Boston; L., 1979. 348 p.
28. Особливості застосування норм міжнародного та європейського права URL: <https://arm.naiiau.kiev.ua/books/enforcement/info/lec8.html>.
29. Синицин П.М. Інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України в контексті рішень Європейського суду з прав людини: Дис. .. на здобуття наукового ступеня доктора філософії: спеціальність 081 - «Право». Одеса, 2022. 208 с.
30. Марусик Я. Шлях України до європейської інтеграції. Етнічна історія народів Європи. 2000. Вип. 7. С. 27–31.